

Tõhus täiendus baltisaksa kirjanduse kojutoomisele

Dr. Bertram. Balti visandid. Värvikaid lugusid 19. sajandi Eesti- ja Liivimaalt. Saksa keelest tõlkinud, kommentaarid ja järelsõna Pille Toompere. [Püünsi:] Kirjastus Bertram, 2022. 359 lk.

Georg Julius Schultz, tulevane arst ja kirjanik,¹ sündis Tallinnas toomkiriku ülempastori Christian Timotheus Schultzi

¹ Kirjanduslike tekstide puhul hakkas Schultz kasutama pseudonüümi Dr. Bertram 1840-ndate aastate lõpust alates. Nimes aadli-predikaadi *von* kasutamise õiguse pälvis Schultz tänu riigiteenistuses saadud riiginõuniku tiitlile, millega ta ülendus Vene teenistus-aadli seisusse.

perekonnas 22. septembril 1808. Ka tema ema Caroline Charlotte ja emaema olid pastoriperest. Emapoolne vanaisa, Weimari pärit Franz Asverus (1747–1818) tuli pärast Jena ülikooli lõpetamist 1769. aastal Eestimaale koduõpetajaks ja sai 1775. aastal kuulsa valgustusmeelse Torma pastori Johan Georg Eiseni surma järel tema rahva- valgustusliku töö jätkajaks. Torma-Lohusuu pastori ja hiljem ka Tartumaa praostina teenis Asverus elu lõpuni. Just valgustusliku kõrgvaimsusega Torma pastoraadis möödusid koos vanema venna Moritz Franz² ja poolõe Jennyga noore Georg Juliuse lapsepõlveaastad. Vahtu suhtlemine eestlastega, sh eestlastest mängukaaslastega on lubanud tal varakult omandada kohaliku keele ja õppida tundma ka maa-

² Moritz Franz von Schultz (1806–1888) valis pastoripojale veidi ebatraditsioonilise sõjaväelase elukutse, lõpetades hiilgava karjääri ratsaväekindralina ja keisri annetatud rohkete mõisate omanikuna Venemaal.

rahvast ennast. Noor Schultz õppis aastatel 1823–1826 Tallinna toomkoolis ja 1826–1833 Tartu ülikoolis arstiteadust. Seejärel töötas doktorieksamiks valmistudes paar aastat anatoomikumi prosektorina ja lõpetas studiumi 1836. aastal meditsiini-doktori kraadiga. Sealpeale kulges tema elu ja karjäär juba Venemaal, liikudes pealinna meditsiini- ja akadeemilistes ringkondades, leides vahepeal aega ka Euroopa reisideks. Tähelepanuväärseks pöördeks tema elus pärast erruminekut (1856) kujunesid 1860. aastad, kui erapraksise kõrval täitsid ta elu reisimine ja kirjanduslik tegevus: algul Peterburis kirjandusliku nädalalehe väljaandjana ja õukonnaministeeriumi ning 1867. aastast siseministeeriumi teenistuses Balti kubermangude ülemtsensori ja eestikeelse kirjanduse tsensorina. Viimase elukümnendi veetis Schultz taas Tormas väikeses Friedenthali majapidamises, mille vanaisa Asverus oli juba 1805. aastal perekonnale soetanud. Seal elas ka Schultz'i ema Caroline (1789–1875), keda ta oli Peterburis eladeski igal aastal kord-paar külastanud. Torma olud kajastuvad sageli tema nii selle loomeperioodi luule- kui ka proosatekstides, sealsest rahvakultuurist püüdis ta ülevaate anda teoses „Vaiga. Balti uuri-mused ja mälestused” („Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen”, 1868). Schultz suri 16. mail 1875 reisil olles Viinis, kuhu ta on ka maetud.

Schultz'i järglastest (peres oli viis last) on kultuurilukku jõudnud tütar Ella von Schultz-Adaiewsky (1846–1926) – pianist, helilooja, muusikateadlane ja -kirjanik, kes koos isaga on tegelaskujuna jõudnud eesti kirjanike (Jaan Krossi, Madis Kõivu, Vaino Vahingu, Oskar Kruusi) loomingu- sse. Tema algatusel hakati koostama Schultz'i kirjade valikväljaannet (1934), mis on Ilmar Vene tõlkes ja Peeter Oleski asjatundliku järelsõnaga avaldatud 2004. aastal. Need „Balti idealisti kirjad emale” annavad hea pildi Schultz'i maailmavaatest

ja vaimsest avarusest laiemas kultuurilooli- ses kontekstis. Põhjalikumalt on tema vaa- teid käsitlenud Ylo M. Pärnik 2006. aastal ilmunud Ilmamaa Eesti kirjanikke tutvus- tava sarja raamatus „Dr. Georg Julius von Schultz (Dr. Bertram). Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis”.

Eesti lugeja jaoks pole Schultz seni tuntud mitte niivõrd kirjanikuna, kuivõrd eeskätt estofiilina. Nii on Kersti Taal esile toonud tema elu juhtmõtteks olnud soovi anda endast võimalikult palju oma armas- tatud eestlaste valgustamiseks. Kaasa- sündinud õiglustunne aitas tal üle olla tolleaegsest seisuslikust ellusuhtumisest ja pidada eestlasi võrdväärseteks sakslastega.³

Schultz oli neid baltisakslastest esto- fiile, kellele maarahva olevik ja tulevik, tema rahvalooming ja kirjandus olid järje- kindlalt südamelähedased. Ilmavaatelt kosmopoliit, kuid hingelt liivimaalane. Literaadina kirjutas ta saksa keeles, kuid harrastas ja avaldas ka eestikeelset luulet. Nagu on sedastanud Vahur Aabrams, tun- dis baltisaksa lugejaskond Dr. Bertramit kui „kohalikule elule keskendunud humo- ristlikku jutuvestjat, kelle õhulised, kuid mitte eales kerglased tekstid on hästi loeta- vad ja seejuures etnograafilise väärtusega.”⁴ Eestikeelsesse kirjandusruumi hakkas Dr. Bertram jõudma küll alles sajandi võrra hiljem,⁵ ehkki juba 1866. aastal avaldas ta

³ K. Taal, Georg Julius Schultz-Bertram – baltisakslasena eestlaste seas. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu, 2009, lk 183.

⁴ V. Aabrams, Järelsõna. [Dr. Bertram, Balti visandid. (Katkendeid.) Tlk P. Kivi.] – Akadeemia 2022, nr 4, lk 618.

⁵ Lähemalt sai Schultz tuntuks tänu Fr. Kreutzwaldi kirjavahetuse avaldamisele (F. R. Kreutzwald, Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874. (F. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV.) Toim M. Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959). Dr. Bertrami töödest on eesti keeles Viktor Sepa tõlkes Loomingu

Peterburis eestikeelse satiiriliste laulude kogu „Peegli pildid“, mis sai aga vigase keele pärast autori sõbra Kreutzwaldi terava kriitika osaliseks. Ka suutis ta luua eestikeelses regivärsis kaks mahukat eepilist luuleteost „Ilmatar“ ja „Der Sang der Warawaatja“.

Dr. Bertrami kui hea jutuvestja peateosteks võib pidada XIX sajandi esimese poole kodumaa olusid kirjeldavaid ja laiemalt tuntud teoseid, nagu siin vaadeldav „Balti visandid“ (ka pealkirjaga „Balti visandid ehk viiskümmend aastat tagasi“ / „Baltische Skizzen oder fünfzig Jahre zurück“⁶), „Tartu suurkujusid ja tüüpe nelikümmend aastat tagasi“ („Dorpats Grössen u. Typen vor 40 Jahren“, Tartu, 1868) ja „Uued Balti visandid“ („Neue Baltische Skizzen“, Helsingi, 1872).

Teose esimene visand maalib pildi tormisest merereisist Soomest Tallinna – ajal, kui autor viibis veel emaülas. Järgnevad 26 visandit jaotuvad nelja tsükklisse, millest esimene, „Põhjamaises pastoraadis“ pakub kultuuriloolise pildi sellest, mida kujutas üks kirikumõis XIX sajandi algul, mil autor veetis suure osa oma poisipõlvest maal pastorist vanaisa juures Tormas. Nii kerkivad lugeja silme ette pastoraadi erinevad elu- ja töötsoonid, sh teenijate peretuba koos selle tüüpiliste asukatega, seda külastanud isikud kihelkonna elanikest kuni ametikaaslaste ja doktorini välja, jumalateenistused. Värvikad on kirjeldused omaaegse elu tuiksoonest ehk Peter-

buri viinud maanteest ning selle äärde jäävatest peatuspaikadest, nagu kõrtsid ja postijaamad. Võtan autori käsitluslaadi iseloomustamiseks ette visandi kõrtsidest. Nende kohta märgib ta esiteks, et „kõrtsid – joomapaigad ning öömajad ühtaegu – on Balti provintssides iseloomuliku karakteri ja erilise ehitusviisiga“ (lk 81), eristamaks mitte ainult saksa soost inimesi eesti soost inimestest, vaid ka saksa pudulõuseid eesti omadest. Seega oli igal kõrtsil üks pool mõeldud sakslastele ja teine mitesakslastele, samuti eraldi sakste ja talumeeste tallid.

Etnograafilisi kirjeldusi saadavad Dr. Bertramile omaselt nii (enamasti juba algelt eestikeelsed) lustlikud lugulaulud kui ka sügavamõttelised kokkuvõtted, näiteks kõrtsidest: „Kui küsida kõrtside sügavama moraalse tähenduse kohta, siis ei saa me muidu, kui võtame neid kui lihtsatele inimestele loodud hädavarvilikku vastutulekut. Maarahvale võivad küll vaimutoit, koolimajad ja kirikud palju head pakkuda, ja nimelt kõigile, kes mõtlemisvõimega õnnistatud, mõtisklevatele hingedele, neile ei ole kõrtsil hukutavat mõju; kuid eksisteerivad ka teistsugused, metsikumad, looduslikumad naturid, ja neile on joomakohad hädavarvilikud. Iga inimene vajab teatud annust vabadust, et olemasolu välja kannatada. Neegerorjal on tema pöörsed tantsud, Euroopa orjal kõrtsid ja trahterid, kust ta kohemaid eest leiab ilmalikku vabadust ja võrdsust, ja anesteetikumina mõjuvast viinast illusioone õnnest. Nende asutiste inetum külg taandub tasapisi, sedamööda, kuidas rahvaharidus edeneb ja sedamööda, kuidas õlu paremaks muutub.“ (Lk 96–97)

Visandite teine tsükkel on pühendatud autori kooliaastatele Tallinnas Eestimaa Rüütli- ja Toomkoolis. See oli vanimaid ja elitaarsemaid õppeasutusi Balti provintssides, kus õppis nii aadli kui ka linnakodanike ja õpetlaste (Baltikumile

Raamatukogus ilmunud „Kolm Tartu balli“ (1990) ja „Tartu tudengid viiskümmend aastat tagasi“ (1999). Mitmeid väiksemaid palu ja katkendeid on avaldatud ka ajakirjas Akadeemia.

⁶ Esimesed visandid ilmusid algelt 1852. aastal Das Inlandis, eraldi väljaandena 1853–1855 „Baltische Skizzen I–II“ (Tartu–Peterburi). Siin käsitletava tõlke aluseks on võetud teose 1857. aastal Berliinis kolmes köites avaldatud teine, laiendatud ja Tallinnas 1904. aastal ilmunud neljas väljaanne.

eriomaselt literaadiseisuseks nimetatud ühiskonnakihi) lapsi. Toomkooli hindas Dr. Bertram väga kõrgelt, märkides, et siin „ei valitsenud kunagi jesuiitlik vaim, siin ei olnud kunagi tusased silmakirjateenrid ega palvevennad direktoriteks, see oli tööpoolest rüütellik kool. Rõõm ja vabadus lehvivad kõrgel kaljupangal, mis pisut kopitanud ja kohati väikekodanliku linna üle valitses või vähemalt selle kohal kõrgus.” (Lk 113–114)

Selles osas ilmutab Dr. Bertram end ka üsna teravapilgulise sotsiaalse kriitikuna, analüüsides koolis esindatud ühiskondlikke kihte. Esmalt iseloomustab ta aadlit, kirjutades: „Teen vahet koorel ja piimal, aadliil – *crème de la société*! ja junkurkonnal⁷, sellel ühiskonna lahjal, sinisevõitu lõssil. [...] Aadli ja junkurkonna vahel on seesama sarnasus ja erinevus, mis moka-kohvi ja sigurite vahel. [...] Kui riigi eesotsas on rahvuse tõeline aadel, sujub kõik ladusalt, antakse aga võim junkrute kätte, teeb kõik vähikäiku. [...] Tõelise aadli ja junkurkonna vahel ei ole ka õiget läbikäimist. Hariduslik vahe on selleks liiga suur. Toomkoolis oli vahe käegakatsutav: junkrud ei suutnud ega tahtnud kõrgematesse klassidesse jõuda. Nende jaoks oli kool üks rist ja viletsus ning nad läksid kvartast ja tertsiast otse militaarteenistusse. Aadlikud moodustasid enamuse aga kõrgemates klassides [...]” (Lk 114–115)

Samamoodi eristas Dr. Bertram ka kodanike seisuse kihte: „Niisamuti kui aadli hulgas on kaks täiesti eraldiseisvat seisust, on need ka kodanike hulgas: patriitside ja õpetlaste pojad, kuid ka alamate klasside pojad. [...] Kodanike puhul on seisused erinevate õigustega piiritletud. Aadli puhul see nii ei ole. Ka kõige mõistmatumal junkrul on koht ja hääl maa-

⁷ Junkrute all mõtles Dr. Bertram väheharitud ja nn matslikku osa aadlist, kes enamjaolt veetis elu tüüpilise maamõisnikuna. [T. R.]

päeval⁸. Mis teeks sama välja, kui Tartu värvalmeistril ja korstnapühkijal oleks voli ülikooli konsiliumile ilmuda ja hääletada. [...] Haritud on viimase ajani vähemuses, junkrud alati enamuses, ja see pidavat aegapidi aristokraatiale hauda kaevama!” (Lk 115)

Kooliaastate tsükli esimese visandi „Mälestusi Toomkoolist. Olemuslikku” lõpetab Dr. Bertrami kui estofiili suisa programmiline ood Eestist „Veel suurem sa, me Eestimaa”. Seda alustab ta küsimusega „Mis on me Eesti isamaa?” ja lugedes üles tollase Eestimaa kubermangu neli maakonda (Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa), sõnab, et „meil on tarvis tervet Eestimaa! See on me iidne Eestimaa” ning lisab neile ka Tartu, Võru, Valga, Pärnu, Viljandi ja Saaremaa (lk 117–118) – ehk tõesti Eesti etnilise terviku, mis poliitilise üksusena sündis alles 1917. aasta märtsis Eestimaa rahvuskubermangu kujul. Nagu Dr. Bertram selle Eestimaa teadliku loomupärase määratlemisega mõista andis, peavad ajalooliselt pudedaks muutunud piirid langema, sest on üksainus tõeline piir ja see on keelepiir. Seda oma aja kohta julget poliitilist ideed eesti ja läti rahvuskubermangude loomise vajadusest on Schultz muide arutanud veel märtsis 1870 kirjas Kreutzwaldile.⁹

Minnes olemuslikelt asjadelt üle lõbusatele, kirjeldab Dr. Bertram tegevuspaigana nii Tallinna linna kui ka toomkooli ennast, selle olustikku ja tegelasi – nii

⁸ Provintsiaadli rüütelkondliku omavalitsuse juhtorgan, kus kuni XIX sajandi lõpuni otsustati provintsielu (v.a linnade) olulisemad küsimused, nagu maksunduse, kooli-, kiriku-, politsei- ja kohtukorralduse jms kohalikud asjad. [T. R.]

⁹ Vt Kreutzwaldi vastust Schultz kirjale 31. märtsist 1870: **F. R. Kreutzwald**, Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874, lk 254; vt ka **K. Taal**, Georg Julius Schultz-Bertram – baltisakslasena eestlaste seas, lk 195.

õpetajaid kui ka kaasõpilasi –, koolipoiste kombeid ja naljakaid vahejuhtumeid ning mitmesuguseid seal kohatud veidrikke, kelle hulka kuulusid muuseas ka autori tädid.

Mida edasi, seda naljakamaks teos muutub, eriti kui lugeja jõuab kolmanda tsükli, st ülikooliaastaid kirjeldavate visanditeni. Iseloomustades Tartu tudengeid XIX sajandi esimestest kümnenditest, visandab Dr. Bertram erinevaid tudengitüüpe ja eri aastakümnetele omaseid käitumisjooni. Nii nimetab ta sajandi esimest kümnendit peenetundeliseks, teist aga tundlikuks – olenevalt sellest, kuidas omavahelistele konfliktidele reageeriti. Autor, kes ise paistis Estonia korporandina seltskondliku kaaslaste ja hea suhtlejana silma, nimetab tudengeid soolaks supis, piprateradeks potis – mõistlikus koguses mõnusaks, suurel hulgal aga ohtlikuks elemendiks. Järgnevad eredad kirjeldused tudengitempudest (peol grüünes, ballireisil, aknaparaadil, liuväljal, pürjelite ballil, Uderna metsas ja mujal), mille peategelaseks üks igavestest üliõpilastest, värvikas kuramaalane Blau, kelle piiritu fantaasia ja ettevõtlikkus põhjustas rohkesti skandaale nii ülikoolis, linnas kui ka maal. See osa raamatust on juba varem Viktor Sepa tõlkes eesti keeles avaldatud.

Visandite neljas tsükkel „Maa ja rahvas” viib lugeja tutvuma Liivimaa mõisate ja nende elanikega. Maamõisate puhul eristab autor ehituslikult nelja tüüpi, mis kannavad erinevate valitsejate mõjutusi. Eri tüüpi aga olid ka külastatavad mõisad ja nende omanikud (NB! perekonnanimed on autoril kõik delikaatselt muudetud): metsatagused ja lihtsakoelised von Meckid, ekstravagantsed ekstsellentsid von Strahlheimid, paljude mõisate päris-härrad krahv Lohderid. Üks viimaseid värvikamaid visandeid on autor pühendanud Firenzes kohatud eriskummali-

sele teravkeelsele tüübile kutsaripukis, kes liivimaalastest isandate teenrina ei olnud keelekasutuse järgi otsustades ei eestlane, eestimaalane, lätlane ega vene-lanegi, ehkki oli neilt kõigilt midagi omandanud.

Visandite otsa on Dr. Bertram lisanud kaks eesti muistendit Kaval-Antsust ja Vanapaganast. Raamatu lõpetab aga tõlkija Pille Toompere asjakohane lühiseloomustus Dr. Bertrami ja tema „Balti visandite” kohta. Raamatu illustratsioonideks on Schultz'i seitse Eesti-ainelist suljoonistust.

Lõpetuseks olgu autori iseloomustuseks toodud tema kaks prohvetlikku ennustust. Neist esimene oli öeldud 1839. aasta sügisel Õpetatud Eesti Seltsis peetud ajaloolises kõnes Kalevipoja-aineliste muistendite teemal: „Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud! [---] Mõtelge, millist ülendavat mõju allasurutud rahvale võib avaldada ärkav teadvus tema ajaloolisest olemasolust ja suurusest? Kas ei sünni temaga kui kerjusega, kellele äkki öeldakse: sa oled kuningapoeg!” Selles kõnes kutsus ta üles eestlastele eepost looma ja väidetavalt kuni viiendik selle kompositsioonilisest ülesehitusest kuulubki talle. Ühtlasi oli Schultz see, kes viis lõpule rahvuseeposeks kujunenud „Kalevipoja” tõlkimise saksa keelde.¹⁰ Peeter Oleski sõnutsi oli Schultz „eepose ideoloogia sõnastaja”.¹¹

Teiseks, 1869. aasta laulupeost osavõtmise muljete mõjul ennustas ta eestlaste tuleviku suhtes optimistlikult, et kui areng senises progressioonis jätkub, siis viie-

¹⁰ Vt selle kohta **K. Taal**, Georg Julius Schultz-Bertram – baltisakslasena eestlaste seas, lk 189–191.

¹¹ **P. Olesk**, Unistaja aeg. – G. J. Schultz-Bertram, Balti idealisti kirjad emale. Tlk I. Vene. (Eesti mõttelugu 53.) Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 354.

kümne aasta pärast on professorid eestlaste käes. Seegi läks täkkesse, nagu mõni teinegi tema ennustus.

Võib loota, et see humoorikas ja mõnusaltsalt vesteline teos meie kodumaa kahe

sajandi tagustest oludest ja isikutüüpidest sünnitab põhjalikumalt huvi Dr. Bertrami tegevuse ja loominguga vastu.

TIIT ROSENBERG